

УДК 378.145:371.25

Василь Ковальчук

ФОРМУВАННЯ САМОСТІЙНОСТІ ЯК КОМПОНЕНТА КУЛЬТУРИ ПРАЦІ

Підготовка підростаючих поколінь до трудової діяльності в усі часи зумовлювалася і зумовлюється конкретними історичними обставинами, особливостями економічного розвитку, рівнем розвитку господарсько-виробничої діяльності, характером виробничих відносин. Сучасне економічне життя в нашій державі перебуває в стадії історичного реформування, зумовленого активними потребами переходу до ринкових відносин. При цьому істотних змін зазнає не лише виробництво, але й психологія і культура робітника, незалежно від того, в якій галузі він реалізує свої трудові можливості. Сучасний робітник повинен уміти аналізувати ті чинники, що матимуть найістотніший вплив на проєктоване ним виробництво; прогнозувати перспективи його майбутнього розвитку; здійснювати відповідні розрахунки. Він має відчутти себе власником певних матеріальних цінностей, добрим підприємцем, господарем, здатним визначити найдоцільніший виробничий напрям, орієнтуючись на попит тих товарів, які можуть бути результатом його професійної діяльності.

На думку західних філософів, педагогів, для того, щоб людина змогла відбутися як особистість, процес її навчання повинен бути нерозривно пов'язаний із моральним вихованням, з формуванням у молодого покоління таких моральних якостей, які б допомогли йому зайняти гідне місце в суспільному житті, самостійно зробити моральний вибір, визначити лінію поведінки, свою життєву позицію.

Головною метою освіти є підготовка зрілої, цілісної особистості. Розв'язання цих завдань західні спеціалісти Т. Браммельд, Л. Кольберг, Р. Фінлі пов'язують саме зі створенням нової методології, з філософським обґрунтуванням цілей, завдань і методів виховання. У новій методології вони вбачають головний засіб гуманізації системи виховання, кінцевою метою якої повинно бути утвердження в суспільстві таких цінностей, як справедливість, рівність, згода і відданість спільній справі [10, с. 26].

Дослідження в галузі трудового навчання і виховання молоді здійснювалися у ХХ ст. П. П. Блонським, Н. К. Крупською, С. Т. Шацьким,

А. С. Макаренком, В. О. Сухомлинським. Професійне навчання і виховання повинно допомогти виявити дитячу активність, самостійність, рухливість, прагнення перетворити думку в дію, – стверджував П. П. Блонський. Дитина є активна істота, яка нудьгує від ледарства, нерухливості та пасивного споглядання. Завдання вихователя – допомогти їй знайти матеріал для самостійних занять, – писав відомий педагог [1, с. 4-9]. Трудова школа тих часів вчилася давати учневі такий матеріал, допомагала йому здобувати знання як елементи культури праці, на основі самостійної активної праці. Дотримання принципу співвіднесення особистого досвіду учня з результатами “чужої праці”, на думку відомого педагога С. Т. Шацького, повинно було створити “можливість живої і важливої діяльності”, розвитку “вправ” природних сил дитини” [9, с. 123.].

На відміну від колективістського підходу до проблеми розвитку культури праці, С. Т. Шацький підкреслював важливість індивідуального розвитку фахівця. Він вважав, що головним для людини є можливість працювати і використовувати свої знання для здійснення простих життєвих завдань, турбуватися про своє здоров'я, працювати фізично і розумово, складати план своєї роботи і перевіряти його на ділі [9, с. 295]. Такий підхід, на його думку, забезпечує можливість особистісного розвитку, формування елементів культури праці кожного індивіда, стимулює зростання та реалізацію творчих сил особистості.

Таким чином, ніби-то виникає проблема суперечності ролі індивідуально-особистісного аспекту розвитку культури праці та “колективістського” підходу до впровадження ідеї розвитку культури праці. Якщо відкинути минулі й уже застарілі ідеологічні нашарування цієї проблеми, то драматизм такого протистояння зникає, і ми опиняємося перед питанням оптимального співвіднесення двох аспектів єдиного і цілісного процесу формування культури праці та професійного розвитку учасників навчально-виховного процесу.

З переходом вітчизняної системи освіти від соціально спрямованої до особистісно орієнтованої актуалізується питання про розвиток в учнів здорового індивідуалізму, відкриваються нові перспективи творчого зростання кожного учасника навчально-виховного процесу.

Перспективність особистісно орієнтованого підходу до проблеми формування культури праці підтверджують сучасні наукові дослідження і навчально-виробнича практика вітчизняних і зарубіжних педагогів і психологів.

Визначити своє місце в соціальній системі молодій людині допомагають комунікативні здібності, вироблені в процесі виховання завдяки вмілому поєднанню внутрішніх механізмів особистості й соціального середовища. Для цього необхідно виховати у кожній особистості пізнавально-ціннісну орієнтацію, яка забезпечить, з одного боку, вільний моральний вибір у кожній ситуації, а з іншого – вміння ототожнювати себе з іншими, жити їхніми інтересами, тобто керуватися у своїй поведінці принципом справедливості [8, с. 99-102].

Виховні ситуації, які створюються у рамках особистісно зорієнтованого виховання, мають забезпечити розвиток такого рівня свідомості, який би спонукав учнів до самопізнання і самоактивності з тим, щоб вона могла стати творцем власного духовно багатого життя. А це означає, що треба культивувати такі ситуації, в яких стосунки з учнями будуватимуться на врахуванні їхньої гідності та права бути особистістю. Перше безперечне право молодій людині – висловлювати свої думки, впливати на наші судження про його вчинки, поведінку, розвиток професійних якостей тощо. На жаль, сучасна виховна практика переважно гальмує, а то й знищує те, що є волею і свободою вихованця, стійкістю його духу, силою його вимог і задумів. У вихованців виникають сумніви в нашій щирості, підозри. Вони помічають у нашому ставленні до них негативні стереотипи, з якими намагаються боротися. Інколи вони роблять це відкрито, і тоді їхні дії вважають асоціальними. Але найчастіше, як це буває в боротьбі з будь-яким владним тиском, опір ведеться таємно, і його результати позначаються далеко не відразу. У моральному відношенні така поведінка ще небезпечніша, ніж відкрита неслухняність, оскільки учень починає лукавити й обманювати. Ця манера поведінки може залишитися у нього на все життя.

Йдеться про необхідність моделювання ситуацій вільної, творчої співпраці. Виховні ситуації такої спрямованості доцільно розглядати як проміжні мікроструктури суспільства у його оптимально розвинутих моментах. Вони є альтернативою педагогіці виховних заходів. Суттєвою психологічною особливістю таких ситуацій є те, що вони заперечують детермінуючий вплив на особистість, який здійснюється реактивними, адаптивними виховними механізмами.

Натомість, як засвідчили наші дослідження, на практиці утверджуються і використовуються психологічні механізми виховання, розраховані на максимальне залучення всіх компонентів структури особистості (свідомості, емоцій, волі) в соціальні та міжособистісні взаємодії. Вихованець словна активізує вищий рівень своєї самосві-

домості для самостійного віднайдення і реалізації якісно нових, конструктивних способів просоціальної поведінки. Тому одна з головних функцій педагога, який працює на засадах особистісно зорієнтованого виховання, полягає в тому, щоб вберегти почуттєву сферу майбутнього фахівця в галузі художнього виробництва від руйнування, плекати його естетичне світосприйняття, розвинути здібність якнайточніше розуміти ситуацію, яка існує всередині її та зовні, з метою вибору гуманної тактики поведінки. При постійному прояві цієї здібності учень повністю залучається до процесу, зміст якого полягає в тому, щоб бути і стати собою, тобто набути власної відповідальної свободи – саме в такий спосіб вона відкриває, що є глибоко і по-справжньому соціальною. Вона живе повною мірою в даний момент і морально самовиховується тому, що саме таким є найкращий життєвий стиль для будь-якого вікового етапу [4, с. 29-30].

У співбесідах з учнями ми виявили, що одна з найгостріших людських потреб – бути зрозумілим, прийнятим, визнаним. Учень бажає, щоб його розуміли і приймали у кожному своєму стані, у кожному своєму прояві, з визнанням усіх наявних переваг і поблажливості до наявних недоліків. Тому позиція, що враховує ці потреби, має бути домінантою особистісно орієнтованого виховання.

Побудова навчально-виховного процесу в професійних училищах на принципово нових засадах вимагає прийняття в якості базових таких загальнопедагогічних позицій: гуманізація системи ПТО; індивідуалізація та диференціація навчання та виховання учнів; пріоритетний розвиток загальнолюдських якостей і властивостей особистості: порядності, чесності, милосердя, доброзичливості тощо; культивування позитивних емоцій і збагачення емоційно-вольової сфери учнів; організація життєдіяльності учнів у стінах навчального закладу, поєднання різних видів діяльності та змістовного спілкування; демократизація стосунків у системі “педагог – учень”. Виховна діяльність у ПТНЗ, що утверджує особистісно орієнтовані методики виховання, є наскрізною і входить до планів роботи всіх підрозділів навчального закладу. Мета виховної роботи – це формування громадянина через його політичну, правову, трудову, економічну, культурну освіченість, через практичну участь у суспільно значущих справах.

Основним завданням виховної роботи в ПТНЗ є створення умов для формування та розвитку учнівської молоді – фахівців та особистостей, їхніх уподобань, здібностей, талантів, інтелектуальності, забезпечення трудової підготовки молодого спеціаліста, виховання на-

ціональної і загальнолюдської моралі, духовності й культури [3, с. 25]. Разом із тим, пріоритетним напрямом виховної роботи у ПТНЗ в умовах переходу до ринкової економіки повинно стати професійне виховання, яке не слід ототожнювати з традиційно розповсюдженим поняттям “трудова виховання”.

Зауважимо, що в теорії та історії педагогіки поняття “трудова виховання” охоплює такі його напрями, як формування позитивного ставлення до праці та професійна орієнтація учнів [5, с. 447]. Ці питання актуальні у вихованні школярів. Своєю професійну орієнтацію учень загальноосвітньої школи визначає, коли обирає ту чи іншу професію. Учні ПТУ вже професію обрали, а тому перед ними актуалізуються такі завдання професійного виховання, як оволодіння професійними знаннями, вміннями і навичками, професійною майстерністю, вдосконалення власних професійних якостей тощо.

Досліджуючи шляхи формування культури праці, ми звертаємо увагу на розвиток самостійності та професійних інтересів учнів у навчально-виробничій діяльності. Формування самостійності у майбутніх фахівців художнього профілю – найважливіше завдання їхнього професійного становлення і розвитку. Художник повинен бути вільним у своїх творчих пошуках, а свобода і ґрунтується на самостійності рішень.

Самостійну роботу в художньому виробництві ми розглядаємо як один із засобів організації навчально-виробничої діяльності учнів із засвоєння (розуміння, запам’ятовування) знань і виконання завдань з оволодіння знаннями, вміннями, навичками, прийомами творчої праці. Самостійна діяльність інтегрує результати зовнішнього впливу на особистість і процеси внутрішніх особистісних перетворень. Разом вони впливають на формування професійного інтересу. Фактором такого інтегрованого впливу, з одного боку, є висока продуктивність і культура праці суб’єктів навчально-виробничого процесу, задоволення від успішної роботи, можливість реалізації власних професійних якостей у самостійній праці; з іншого – особистість майстра виробничого навчання, традиції профтехучилища, оснащення кабінетів і майстерень, вплив підприємства-замовника, де учні проходять практику чи проводяться уроки виробничого навчання, спільна праця в учнівських кооперативних об’єднаннях, заняття в професійно-предметних гуртках технічної творчості, участь в інших видах позанавчальної діяльності.

Особливу роль у формуванні загальнолюдських і національно-культурних цінностей відіграє ціннісно-орієнтаційна діяльність, у процесі якої актуалізуються не лише знання, а й емоції, почуття.

Вони відіграють значну роль у закріпленні переконань, гуманістичної спрямованості особистості. Важливим фактором регулювання і корекції взаємовідносин є стимулювання учнів до самовиховання, самостійного формування позитивних якостей і подолання недоліків власної поведінки.

Самостійна робота сприяє кращому формуванню трудових умінь і навичок для успішного виконання завдання. Самостійна робота учнів не виключає керівної ролі майстра виробничого навчання, а, навпаки, обов'язково передбачає її. Адже на цьому етапі в учнів формуються не лише трудові уміння і навички, а виявляються нахили та здібності, які можна скорегувати, виховуються важливі риси та якості особистості, а саме: почуття підтримки та взаємодопомоги, організованість і дисциплінованість, бережливе ставлення до знарядь і продуктів праці.

Серед загальнотрудових умінь інтелектуального характеру важливими є уміння виконувати завдання не лише індивідуально, але й в умовах спільної праці. В. В. Чебишева до загальнотрудових умінь і навичок відносить визначення мети, планування, організацію праці, контроль і регулювання, виявлення і усунення помилок у роботі [8, с. 239].

Культура праці формується у навчально-виробничій і трудовій діяльності. Трудова діяльність сучасної людини зводиться не лише до фізичної, але й усе більше до діяльності інтелектуальної. Тому пріоритетним завданням підготовки молоді є розвиток її інтелектуальних, духовно-моральних, естетичних та інших цінностей. Культура праці учнів є кінцевим результатом того процесу, який називається трудовою підготовкою учнів і здійснюється через навчання, виховання та розвиток учнів, їхню навчально-пізнавальну і творчу діяльність, що реалізується в найрізноманітніших формах педагогічного процесу.

Трудова підготовка у професійному училищі спрямована на формування найважливіших рис особистості майбутнього фахівця. На уроках виробничого навчання, з одного боку, учні мають можливість систематично засвоювати знання, вміння і навички праці, що забезпечує їхній розумовий розвиток, з іншого – створення продукту вперше залучає учнів до суспільної сутності праці в нашому суспільстві, що дозволяє формувати високі громадянські якості, прагнення, мотиви [2, с. 122]. Поняття “трудова підготовка” майже ідентичне поняттю “підготовка до праці”, їх часом використовують як синоніми. Так, Д. О. Тхоржецький пише, що підготовка до праці має здійснюватись як система, яка охоплює основні елементи: предмети з основ наук, виробниче навчання, позакласна робота, продуктивна праця. Трудова

підготовка є загальноучилищним завданням, у здійсненні якого повинні брати участь усі, хто спілкується з учнями у навчально-виховному процесі [6, с. 6]. Особлива цінність такої позиції автора полягає в тому, що трудову підготовку учнів він пов'язує не лише з трудовим чи виробничим навчанням, з технічною навчальною працею, а й із вивченням усієї системи навчальних предметів.

На думку І. П. Фрейтаг, трудову підготовку можна визначати як політехнічну, якщо на уроках учні виготовляють вироби технічного характеру, знайомляться з частинами їх призначення і “дією машин, механізмів, технічних об'єктів” [7, с. 5]. Автор користується традиційним поділом завдань політехнічної підготовки на освітні, виховні та розвиваючі. До освітніх відносяться ті, що спрямовані на формування в учнів спеціальних знань і умінь організувати свою працю та робоче місце; аналізувати трудове завдання і планувати роботу; використовувати технічні рисунки і креслення; виконувати розмічування матеріалу різними способами, а також основні технологічні операції; оволодівати знаннями про виробництво і властивості матеріалів. Виховні завдання передбачають виховання працелюбства, бережливого ставлення до дорученої справи, умінь працювати в колективі. Розвиваючі спрямовані на вдосконалення сенсорної сфери дитини, на розвиток образного і логічного мислення, просторової уяви, конструкторських і творчих здібностей.

Включаючись у різноманітну діяльність, учні разом із педагогом використовують знання з математики, мови, креслення, образотворчого мистецтва, спецдисциплін та ін. На цій основі виробляються гнучкі уміння, що дозволяють освоювати нові види праці, здійснювати перенесення знань і навичок, тренувати кмітливість і швидкість реакції при розв'язанні завдань, пов'язаних із самостійною практичною діяльністю.

Взаємозв'язок самостійної і керованої діяльності з іншими видами виробничої діяльності учнів стає психологічною основою єдності та неперервності їхнього навчання і виховання. Методичною основою такої єдності виступає планування професійного розвитку учнів, спрямоване на зростання їхньої професійної культури, зокрема культури праці. Таке планування охоплює всі аспекти навчально-виховного процесу: від конкретних дій щодо виконання виробничих завдань до поетапного розвитку професійної культури фахівця як особистості.

Участь учнів у естетичному формуванні оточуючого матеріального середовища має як виховне, так і освітнє значення. Така діяльність

сприяє отриманню додаткових знань і практичних навичок. Вона виходить за рамки урочного навчання і передбачає розвиток самодіяльності в учнів, що є першою умовою формування особистості. Природно, що для цього потрібні моральна підтримка, повага і увага до творчих проявів і поривань учнів. Виховання культури праці в процесі виробничого навчання передбачає паралельно і розвиток творчої активності. Бо потреба у творчій діяльності – одна з найдревніших, міцних і невичерпних потреб людини. Так і праця робітника стає творчою, коли з виконавчого акту перетворюється у свідомості людини на акт самостійного пошуку, творення за власним задумом, втіленням власного розуміння процесу творення і його результату.

Для формування культури праці в системі художньої професійної освіти питання розвитку творчих здібностей, виховання вміння працювати творчо мають особливе значення. Тут успіх формування культури праці значною мірою залежить від:

наявності уявлень про прекрасне, здібностей до творчого переосмислення існуючих стереотипів, ініціативності, фантазії, волі;

рівня розвитку потреби учня у створенні художніх виробів, його ставлення до творчої праці й бажання працювати творчо, прагнення реалізувати власні творчі задуми у професійній художній діяльності;

психолого-педагогічної підготовки викладача, майстра виробничого навчання, їхнього художньо-естетичного розвитку, володіння способами формування культури праці.

Не існує професій, де нема можливості проявити творчі здібності й подбати про розвиток культури праці, але існують люди, ставлення яких до професійних обов'язків обмежене виконанням мінімальних вимог "від і до". У процесі оволодіння професією художнього профілю учні мають змогу формувати професійну культуру, розвивати творчі здібності на всіх етапах навчально-виробничої діяльності – від осмислення ідеї художнього виробу, народження творчого задуму, пошуку його втілення до здійснення і реалізації задуму в його виготовленні. Тому завдання викладача, майстра виробничого навчання – допомогти учням реалізувати свої творчі здібності, проявити професійні якості й розвинути їх.

В окремих училищах формування культури праці тісно пов'язане із заняттями зі збереження і розвитку художніх промислів. Гуцульщина, наприклад, здавна відома багатими традиціями художнього різьблення по дереву, кераміки, ткацтва, писанкарства. Займаючись декоративно-ужитковим мистецтвом, поєднуючи професійні технічні прийоми

з художнім задумом, учні приєднуються до створення виробів не лише корисних, але і красивих, вносячи в них естетичне начало. Художнє начало органічно зливається з культурою виробництва. Це допомагає виховувати в учнів трудові якості, сприяє естетичному збагаченню їхнього внутрішнього світу і, безумовно, впливає на підвищення рівня культури праці кожного зокрема.

В учнів відбувається поглиблення естетичних і трудових знань, формування ряду спеціальних навичок культури праці, пробуджується зацікавленість до професії. Такі заняття сприяють формуванню в молодій людини універсальних здібностей, творчої спрямованості в трудовому процесі, моральних якостей.

Разом із тим, ми спостерігаємо значні відмінності у творчому розвитку учнів за однакових умов навчально-виробничої діяльності, створеної у конкретному професійно-технічному училищі. Причини цих відмінностей стали предметом експериментального дослідження. Для учнів були розроблені анкети, опитувальники, тести, за допомогою яких досліджувалися рівні творчого розвитку, мотивація творчої діяльності та зацікавленого ставлення до виконання творчих завдань. Результати проведених досліджень висвітлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Інтенсивність творчих проявів у навчально-виробничій діяльності

Рівні проявів	Частота проявів (загальна кількість учнів – 280, ЕГ – 120, КГ – 160)							
	Інтенсивна		Ситуативна		Епізодична		Не проявляється	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Розробка ескізів, креслень, проєктів виробів.	31 (28,5%)	48 (31%)	63 (52,5%)	72 (45%)	12 (10%)	28 (17,5%)	14 (11,7%)	12 (7,5%)
Удосконалення процесу праці.	37 (30,8%)	56 (35%)	31 (28,5%)	65 (40,6%)	24 (20%)	30 (18,8%)	28 (23,3%)	9 (5,63%)
Організація робочого місця.	49 (40%)	74 (46,3%)	32 (26,7%)	41 (25,6%)	24 (20,0%)	28 (17,5%)	15 (12,5%)	17 (10,6%)
Аналіз виробничої діяльності.	28 (23,3%)	42 (26,3%)	16 (13,3%)	26 (16,3%)	47 (39,2%)	65 (40,6%)	29 (24,2%)	27 (16,9%)

Як свідчать результати констатуючого експерименту, інтенсивність творчих проявів учнів у процесі навчально-виробничої діяльності ще не досить розвинені. Так, при розробці креслень, ескізів, проектів нових виробів вона інтенсивно проявляється в ЕГ – 30,3%, в КГ – 29,3%; ситуативно – в ЕГ – 49,6%, в КГ – 43,9%; епізодично – в ЕГ – 9,4%, в КГ – 17,1%; взагалі не проявляється – в ЕГ – 11,8%, в КГ – 7,3%. Проте учні прагнуть покращити умови своєї праці через вдосконалення самого процесу праці (інтенсивний – в ЕГ – 33,1%, в КГ – 34,6%; ситуативний – в ЕГ – 26%, в КГ – 39,6%; епізодичний – в ЕГ – 18,9%, в КГ – 18,3%; не проявляється – в ЕГ – 22,0%, в КГ – 7,3%).

Одним із чинників, які впливають на культуру праці, є організація робочого місця, на що особливу увагу звертають майстри виробничого навчання саме на початкових етапах навчання, проте не всі учні усвідомлюють його важливість у підвищенні продуктивності праці, а відповідно і культури праці (інтенсивний – в ЕГ – 40,2%, в КГ – 45,1%; ситуативний – в ЕГ – 29,1, в КГ – 26,2%; епізодичний – в ЕГ – 18,9%, в КГ – 18,3%; не проявляється – в ЕГ – 11,8%, в КГ – 10,4%).

Також зазначимо, що учні ще недостатньо можуть аналізувати свою діяльність у процесі виробничого навчання: інтенсивний вплив – у ЕГ – 22,0%, в КГ – 26,2%; епізодичний – в ЕГ – 37,0%, в КГ – 39,6%; не проявляється – в ЕГ – 25,2%, в КГ – 16,5%.

Творча активність учня у процесі виробничого навчання проявляється у раціоналізаторських ініціативах, участі в обговоренні нових задумів, проектів, ескізів художніх виробів, аналізі результатів спостережень за роботою майстрів виробництва, розробці висновків і пропозицій щодо поліпшення творчого процесу. Таким чином, творчу активність ми розглядаємо як самостійну діяльність учнів щодо вибору художньо-естетичних, технічних та організаційних завдань, пошуку способів здійснення і розробки нових рішень.

Під час виробничого навчання творча активність учнів ПТНЗ художнього профілю розвивається, перш за все, у процесі реалізації й оцінки художнього задуму, а також удосконалення прийомів праці, робочого місця, організації праці з метою підвищення її продуктивності, інструментів, пристосувань, наочності тощо. Вміння вносити у працю щось своє, нове й оригінальне, є ознакою культури праці.

Творча активність починається від бажання виконати завдання краще. Завдяки проведеним спостереженням ми переконалися, що таке бажання може бути простим – довести майстрові свою спроможність добре виконати завдання й отримати його схвальну оцінку, але

за сприятливих умов може перетворитися й у потребу в підвищенні рівня культури праці та власного професійного самовдосконалення.

Якщо учень, використовуючи засвоєні знання і накопичений досвід, досягає кращих результатів праці, ніж на початку, це означає, що він працює активно і творчо.

Іноді вважають, що чим більше учень звертається із запитаннями, тим він активніший. Однак, зовнішні форми активності корисні лише тоді, коли служать для стимуляції внутрішньої творчої активності. Уважно вислухати майстра, зосереджено спостерігати за його діями, розібратися у кресленні, вдумливо перечитати навчальний посібник – усе це значна і напружена робота. Вона не проявляється у зовнішній активності, але вимагає активних внутрішніх зусиль, спрямованих на глибоке осмислення і трансформацію побаченого у результати власної діяльності. Творча активність вимірюється значущістю виконаних робіт, сумлінністю їх виконання і ступенем ініціативності.

Творчість – це вища форма психічної активності, самостійності, здатність створювати щось нове, оригінальне. Творчість нерозривно пов'язана з діяльністю людини в певній сфері науки і культури чи виробництва. Масштаб творчості може бути найрізноманітнішим, але в усіх випадках відбувається створення нового.

Творчість у навчальній діяльності проявляється в оригінальності мислення при засвоєнні нових знань, зокрема при розв'язуванні різноманітних завдань нетрадиційним, оригінальним способом.

Джерела творчих сил людини беруть свій початок із дитинства, саме там вони народжуються і розвиваються у взаємодії із зовнішнім світом, під впливом навчання та виховання в широкому розумінні цих слів. Саме в дитячі роки виявляються нахили до творчості, проте вони не завжди помічаються дорослими, недостатньо використовуються, не розкриваються, а з роками здатність творити загалом втрачається.

Рівень розвитку творчих здібностей залежить від загального розвитку учня, від досвіду його участі у творчій діяльності, одержаного в навчальній і виховній роботі, від наявності природних задатків та їхнього постійного розвитку.

Слід звернути увагу також на відповідальне ставлення учнів до вивчення предметів образотворчого циклу і, разом із цим, на їхній потяг до самостійної творчої роботи та використання набутих знань, умінь і навичок у процесі виробничої діяльності. Результати опитування, проведеного нами в рамках констатуючого експерименту, засвідчили, що 79,6% реципієнтів, які взяли участь у експерименті, зорієнтовані, в першу чер-

гу, на виконавську діяльність (ретельне виконання інструкцій і рекомендацій майстра) і лише 20,4% опитуваних бачать у навчально-виробничій діяльності можливість реалізувати власні творчі задуми.

Одним із вирішальних критеріїв ефективності творчої праці учнів є ступінь розвитку в них свідомого, цілеспрямованого самоконтролю і самоорганізації, тому формування вміння планувати свою працю і самоконтроль повинні розглядатися як необхідні ланки у підготовці учнів до активної творчої діяльності. Водночас сприятливі умови для становлення творчих умінь створюються тоді, коли глибокі професійні знання і вміння супроводжуються ґрунтовною теоретичною і художньо-естетичною підготовкою. Широка теоретична підготовка, яку отримують учні ПТУ художнього профілю, значною мірою сприяє розвитку продуктивного художньо-творчого мислення, в якому на перший план впливає вміння правильно аналізувати технологічні процеси і визначати художні та виробничі завдання.

Практика училищ Чернівецької, Львівської, Тернопільської та інших областей України підтверджує це положення. Так, наприклад, у ВПХУ № 5 м. Чернівці створено Малу академію мистецтв, яка має за мету розвиток творчих здібностей учнів, їхньої самостійності та поглиблення професійних інтересів у навчально-виробничій діяльності.

Самостійність у праці є критерієм визначення рівня розвитку культури праці. Це якість особистості, яка свідчить про кваліфікацію виробника і в той же час є рисою характеру, що відображає прагнення та здатність діяти відповідно до власних поглядів, переконань. А щодо навчально-виробничої діяльності – це власний спосіб мислення учня, притаманна йому властивість, яка багато в чому пояснює характер його вчинків.

Доволі розповсюдженою є думка, що при самостійній роботі учня інтенсивність зовнішнього впливу майстра значно зменшується. Тому ступінь самостійності у виконанні творчих завдань став предметом нашого дослідження. Ми намагалися виявити умови, за яких здійснюється розвиток самостійності учня як його особистісної професійно значущої якості. Результати дослідження представлені у таблиці 2.

У запропонованій анкеті щодо визначення проявів самостійності учнів у навчально-виробничій діяльності ми опиралися на основні компоненти культури праці. Констатуючий експеримент показав, що найінтенсивніше вона проявляється в мотивації навчально-трудового процесу (в ЕГ – 55,9%, в КГ – 50,6%). Учні переважно у практиці використовують набуті в процесі навчально-виробничої діяльності

знання, уміння та навички (інтенсивний – в ЕГ – 46,5%, в КГ – 50,6%; ситуативний – в ЕГ – 33,9, в КГ – 37,8%).

Таблиця 2

**Інтенсивність проявів самостійності учнів
у навчально-виробничій діяльності**

Рівні проявів у:	Частота проявів (загальна кількість учнів – 291, ЕГ – 127, КГ – 164)							
	Інтенсивна		Ситуативна		Епізодична		Не проявляється	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
мотивації	71 (55,9%)	83 (50,6%)	39 (30,7%)	54 (32,9%)	12 (9,4%)	17 (10,4%)	5 (3,9%)	10 (6,1%)
плануванні	42 (33,1%)	68 (53,5%)	63 (49,6%)	43 (26,2%)	14 (11,0%)	28 (17,1%)	8 (6,3%)	25 (15,2%)
виконанні завдань	59 (46,5%)	83 (50,6%)	43 (33,9%)	62 (37,8%)	23 (18,1%)	15 (9,1%)	4 (3,1%)	2 (1,2%)
Самоконтролі	35 (27,6%)	57 (44,9%)	53 (41,7%)	49 (29,9%)	25 (19,7%)	37 (22,6%)	14 (11,0%)	21 (12,8%)

Менше вдається проявляти самостійність у плануванні навчально-трудової діяльності. Тут дається взнаки той факт, що на перших етапах учні звикли отримувати готову інформацію від майстра виробничого навчання і працювати за так званим еталоном. Тому самостійність проявляється ситуативно – ЕГ – 49,6%, КГ – 46,2%, інтенсивно – ЕГ – 33,1%, КГ – 53,5%, епізодично – ЕГ – 11,0%, КГ – 17,1%, не проявляється – ЕГ – 6,3%, КГ – 15,2%.

У самоконтролі самостійність проявляється ситуативно – ЕГ – 41,7%, КГ – 29,9%, інтенсивно – ЕГ – 27,6%, КГ – 44,9%, епізодично – ЕГ – 19,7%, КГ – 22,6%, не проявляється – ЕГ – 11,0%, КГ – 12,8%. Причина таких результатів полягає також у тому, що в багатьох училищах традиційно притримуються звички покладання відповідальності за здійснення контролю на майстра, який має вказувати на недоліки в роботі.

Традиційно виконання домашніх завдань, роботу з довідковою літературою відносять до самостійної діяльності, а присутність, наприклад, на вступному інструктажі, який проводить майстер, – до несамоствійної. Такий критерій оцінки самостійності у навчально-виробничій діяльності не дає відповіді на всі запитання. Часом учень ніби-то діє самостійно, але, по-суті, проявляє повну нездатність до самостійних дій: механічно виконує завдання, виконує роботу методом спроб і помилок тощо.

У багатьох ПТУ самостійність розвивають через розвиток професійних інтересів. Професійні інтереси учнів формуються в діяльності, пов'язаній з майбутньою професією. Професійний інтерес – це спрямованість особистості на успішне оволодіння обраною професією в результаті усвідомлення її суспільної та особистої значущості й емоційної привабливості. Він виявляється в намірі глибше пізнати свою професію, в сумлінному ставленні до оволодіння професійними вміннями і навичками, у психологічній і практичній готовності працювати за обраним фахом. Виходячи з принципу поєднання навчання з продуктивною працею, формування професійних інтересів у майбутніх робітників розглядається як включення їх в активну навчальну і виробничу діяльність відповідно до обраної професії.

Інтерес учня до будь-якої діяльності у теорії педагогіки визначається як усвідомлена потреба (Г. І. Шукіна). Важливим показником динаміки виховного процесу є міра стійкості цього інтересу, яка визначається за кількісними показниками: частотою звертань до майстра по допомогу в оцінці власних дій, спрямованих на досягнення досконалості процесу виготовлення виробу, спроб знайти самостійне вирішення проблеми самовдосконалення, розвитку власних умінь і навичок тощо. Інтерес до творчої діяльності проявлявся у допитливості щодо творчості, прагненні пізнати різні види творчої роботи, ознайомитися та набути знання, вміння і навички творчого розв'язання ситуацій, які виникають.

Специфічність інтересів полягає в тому, що інтерес – це зосередженість на відповідному предметі думок, помислів, які викликають потяг глибше в нього проникнути, постійно утримувати його в полі зору. Тобто інтерес є внутрішнім джерелом енергії, яка спрямовує діяльність учня. Він є складним, багаторівневим лабільним психічним станом, який проявляється у формі активності більшості психічних процесів особистості. Отже, інтерес є важливим регулятором життєдіяльності людини і, крім того, знаходиться в тісному взаємозв'язку з іншими підсистемами, які регулюють поведінку особистості. Тому формування в учнів глибоких і стійких інтересів до творчої діяльності є однією з основних передумов не лише становлення, а й розвитку мотиваційної сфери учнів до творчості й удосконалення культури праці.

Професійний інтерес може успішно формуватися на основі розвитку пізнавального інтересу, чому повинні сприяти форми і методи професійного навчання. При цьому пізнавальні та професійні інтереси перебувають у нерозривному взаємозв'язку. Вони виступають як

прагнення особистості займатися саме тією навчально-виробничою діяльністю, яка приносить задоволення.

Вихідними положеннями при формуванні професійних інтересів майбутніх робітників у процесі виробничого навчання є розуміння продуктивної праці як фактора всебічного розвитку їхніх особистостей, динамічний зв'язок між рівнем розвитку сучасної техніки з рівнем культурно-технічної підготовки, постійне зростання ролі розумової праці в їхній майбутній виробничій діяльності, викликане новим технічним оснащенням, розвитком техніки і технологій виробництва.

Процес становлення професійних інтересів на уроках спеціальних і загальнотехнічних предметів та дисциплін природничо-математичного циклу ґрунтується на тому, що науково-технічний прогрес зумовлює ряд специфічних вимог до знань і умінь робітників. Це поєднання широти знань із досить глибокою спеціалізацією, мобільність цих знань і умінь, здатність пристосовуватися до умов діяльності, що безперервно змінюються під впливом нової техніки і нових технологій.

У сучасній системі професійної освіти велике значення надається формам і методам самостійної роботи учнів, що актуалізує роль їх самооцінки та самоконтролю за власними діями і професійним розвитком. Щоб мати можливість співставляти ступені розвитку самоконтролю у різних учнів, необхідно знати основні якісні та кількісні показники, за якими можна оцінити рівень цього вміння. Серед різноманітних якісних показників успішності формування самоконтролю ми визначили такі основні:

- час, витрачений учнями на контроль;
- правильність визначення помилок і причини їх виникнення;
- правильність виконання прийомів самоконтролю.

Кількісним показником рівня самоконтролю за формуванням культури праці є критерій надійності, який водночас має свої показники:

- середній час протікання між двома наступними помилками;
- загальна кількість помилок на даний відрізок часу;
- відсоток безпомилкового виконання дій, який дає підстави визначити ймовірність, що в певний момент часу учень буде працювати безпомилково.

Основна частина уроку виробничого навчання – це самостійна робота учнів. На неї відводиться не менше 4,5 год. У самостійній роботі формуються трудові вміння та навички, виявляються нахили та здібності, виховуються професійні якості особистості, необхідні для успішного здійснення майбутньої трудової діяльності. Як правило, під

час самостійної роботи майстер здійснює оперативний контроль за діяльністю кожного учня, стежить за правильністю користування інструментами, надає індивідуальну допомогу тим, хто її потребує, при необхідності припиняє роботу класу, проводить додатковий інструктаж, де вказує на допущені помилки і пояснює, чим вони викликані та як краще їх виправити. За програмою експериментального дослідження під час традиційного ходу проведення самостійної роботи і здійснення контролю за її виконанням педагог повинен був при кожному зручному моменті звертати увагу учнів на особистісний смисл виконуваної роботи і те, яке значення має здійснення цих завдань у формуванні культури праці. Таким чином, процес ФКП набував умовитиваного характеру й усвідомлювався суб'єктами навчально-виховного процесу. Важливо було контролювати, щоб дії майстра в цьому напрямі не набридали і щоб пошуки смислу ініціювалися переважно самими учнями.

Результати самостійної роботи в експериментальній групі порівнювалися з роботою контрольних груп. При всіх інших однакових умовах здійснення самостійної роботи якісні показники виконання однакових виробничих завдань в експериментальних групах від етапу до етапу формування культури праці ставали вищі. Тому ми можемо стверджувати, що використання методу смислової регуляції стимулює розвиток культури праці, а також ефективно впливає на ставлення учнів до самостійної діяльності, власного професійного розвитку, на встановлення творчих взаємин і поліпшення творчої взаємодії між суб'єктами навчально-виховного процесу.

Для визначення одного з компонентів культури праці – самостійності в роботі – учням було запропоновано завдання: розробити проєкт і виготовити в матеріалі декоративний таріль. За змістом завдання однакове для всіх учнів, але за складністю – різне. Це залежало від професійної підготовки учнів та їхніх творчих здібностей. Бо в кожній групі одна частина учнів краще справляється з плоским (геометричним) різьбленням, інша – з рельєфним чи плоскорельєфним, а третя – здібніша до інкрустації. Тому техніку виконання виробу кожен учень вибирав сам.

Як видно з таблиці 3, зі створенням проєкту виробу самостійно справилися лише 75% учнів в ЕГ та 43% – в КГ, що свідчить про їхній достатній і посередній рівень творчих здібностей відповідно. Професійними навичками з технології виготовлення виробу учні володіють добре: з чорною обробкою заготовки в ЕГ справилися всі –

100%, а в КГ – 79%; високими виявилися й інші показники – формування форми тареля – ЕГ – 93%, КГ – 86%; нанесення орнаменту на заготовку – ЕГ – 100%, КГ – 93%; чорнова обробка орнаменту – ЕГ – 86%, КГ – 72%; чистова обробка орнаменту – ЕГ – 81%, КГ – 63%; оздоблення виробу – ЕГ – 94%, КГ – 76%. Отримані результати підтверджують високий рівень самостійності, відповідно й культури праці, однак в контрольних групах ці дані значно нижчі.

Таблиця 3

Результати виконання самостійної роботи учнями експериментальних і контрольних груп

№ з/п	Вид діяльності	Результати (загальна кількість учнів – 291, ЕГ – 127, КГ – 164)	
		ЕГ	КГ
1.	Створення проєкту тареля	75%	43%
2.	Чорнова обробка заготовки	100%	79%
3.	Формування форми тареля	93%	86%
4.	Нанесення орнаменту на заготовку	100%	93%
5.	Чорнова обробка орнаменту	86%	72%
6.	Чистова обробка орнаменту	81%	63%
7.	Оздоблення виробу	94%	76%

Під час самостійної роботи, коли учні завершують працю раніше за інших, майстер КГ, як правило, бере в руки виріб і демонструє його всій групі, заохочуючи учня добрим словом за швидкий темп роботи. Через хвилину-другу це ж повторюється. На нашу думку, не варто відволікати учнів від роботи, демонструючи вироби. Тому в експериментальних групах ми пропонували тим, хто раніше упорався з роботою, визначити додаткові завдання (наприклад, по-іншому оздобити виріб, виконати складніші операції тощо), знову ж таки використовуючи при цьому методи смислової регуляції, або стимулювання за допомогою роз'яснення особистісного смислу виконання додаткового завдання і випереджаючої ролі, яку ця робота грає у формуванні власної культури праці.

Демонструвати й аналізувати виготовлені учнями вироби (роботи) ми пропонували при підведенні підсумків (на переглядах робіт). Досвід проведення уроків виробничого навчання у ЕГ доводить, що учні досить успішно справляються з оцінкою вже закінчених робіт, натомість контроль за якістю виконання окремих операцій у КГ викликав певні труднощі.

Навчаючи новим прийомом, майстер ЕГ залишав учням місце для роздумів, стимулював творче мислення, пояснюючи, що кожен новий

приєм також може бути вдосконалений. Активна творча робота учня відбувалася тоді, коли виникали проблеми, а вони виникають, якщо інструктаж не деталізований. Один із варіантів такого “програмування” пов’язаний із поступовим виключенням з інструктажу готових рішень і послідовним збільшенням кола проблемних ситуацій, де рішення учні повинні знайти самостійно. Якщо вже під час інструктажу мотивується спрямованість на формування професійної культури, програмується активна інтелектуальна діяльність учня, то виконання завдання набуває характеристики творчої самостійної праці, яку учень виконує із задоволенням, усвідомлюючи особистісний смисл своєї праці.

Важливу роль у розвитку творчої активності учнів відіграло оточення, а також творчий настрій майстра виробничого навчання, його ставлення до раціоналізації праці та раціоналізаторів. Як правило, учням подобається знаючий, енергійний майстер-ентузіаст.

Майстер, який завжди втомлений, якому все “давно відоме”, діє на учнів негативно. У його присутності вони починають почувати себе ніяково, соромляться звертатися з пропозиціями. При цьому ентузіазм, активність, тобто якості, властиві молоді, “випаровуються”.

Виходячи з досвіду кращих педагогів, майстрам ЕГ було рекомендовано організувати роботу в групі таким чином, щоб учні з числа найбільш встигаючих щодня отримували індивідуальні завдання і від завдання до завдання виконували складнішу роботу. Це спонукало й інших учнів працювати так, щоб їм також доручали виконувати більш складні, а отже, й цікавіші завдання. Коли планувалася легка й одноманітна робота, учням пропонувалося придумати і виготовити пристосування, яке б підвищило продуктивність праці. Ефективною виявилася така форма стимулювання творчої активності, як організація “технічного бюро”. Учні, об’єднані в таке “бюро”, розробляли проекти завдань, які за складністю виконання виходять за межі навчальної програми. Це може бути невелике пристосування або деталь для пристосування. Складність роботи в кожному конкретному випадку залежала від здібностей і успіхів учня. У результаті стимулюється творча активність, підвищується рівень культури праці. Підбиваючи разом із майстром підсумки роботи, учні переконуються, що виконання будь-якого завдання може сприяти вдосконаленню їхніх професійних якостей.

Така творча активність забезпечується нерозривним зв’язком особистісних інтересів, високим рівнем художньо-естетичних потреб, потребою у самореалізації, а також інтересами групи, училища, зацікавленістю і значущістю створюваного виробу для найближчого ото-

чення. Усвідомлення значущості навчально-виробничої діяльності для суспільства на першому етапі дослідження виявлено не було, тобто учні не могли визначити і соціальний смисл своєї майбутньої професійної діяльності. Для того, щоб краще усвідомити значення виконуваних завдань, ми звертали увагу майстрів і викладачів на необхідність прищеплювати учням навички художньо-естетичного й економічного аналізу, вчили рахувати, бережливо витратити матеріальні ресурси і в той же час ставити естетичну цінність виробу над усе, тобто вище меркантильної економії матеріалів, розкривали перед ними можливі підходи до вирішення цієї проблеми. Таким чином, створювалися умови для поєднання, здавалося б, несумісних понять – ринкового прагматизму і високої естетичної мети.

Для глибокого розуміння значення суспільної праці в формуванні інтересу важливим є усвідомлення учнями корисності навчання і праці. Воно виявляється, по-перше, в розумінні необхідності оволодіння професійними вміннями і навичками, в зростанні кваліфікації, по-друге, в матеріальній зацікавленості. Ці три фактори – суспільний зміст, особисту корисність і матеріальну винагороду – в умовах профтехучилищ доцільно поєднувати.

За результатами впровадженої методики ми зафіксували позитивні зрушення інтенсивності проявів самостійності учнів у процесі навчально-виробничої діяльності. Так, у мотивації навчально-трудової діяльності показник змінився на 9,5% в експериментальних групах і на 25% – в контрольних групах. У плануванні навчально-трудової діяльності – на 28,3% – в ЕГ та на 4,4% – в КГ. На третьому курсі навчання учні виконують навчально-виробничі завдання з використанням набутих практичних умінь і навичок, що показує відповідно високий рівень культури праці. Показники за цим параметром зросли на 19,9% – в ЕГ та на 29,3% – в КГ. Учні здатні до самоконтролю своєї професійної діяльності, можуть визначити позитивні та негативні сторони, дати повний аналіз виготовленого виробу, в порівнянні з першими замірами показники зросли на 26,7% – в ЕГ та на 6,3% – в КГ.

Самостійність, ініціатива учнів успішно формуються тоді, коли майстри і викладачі допомагають їм планувати свою працю. Необхідно на кожному занятті ставити перед учнями мету, пов’язану з майбутньою професійною діяльністю, разом із ними обговорювати і чітко визначати етапи, послідовність дій та організацію праці. Функції визначення конкретних завдань і плану роботи майстер поступово перекладає на самих учнів.

Таблиця 4

Результати ФКП за інтенсивністю проявів самостійності
учнів у навчально-виробничій діяльності

Рівні проявів		Частота проявів (загальна кількість учнів – 291, ЕГ – 127, КГ – 164)							
		Інтенсивна		Ситуативна		Епізодична		Не проявляється	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Мотивація навчально- трудового процесу	До експ.	71 (55,9%)	83 (50,6%)	39 (30,7%)	54 (32,9%)	12 (9,4%)	17 (10,4%)	5 (3,9%)	10 (6,1%)
	Після експ.	83 (65,4%)	124 (75,6%)	30 (23,6%)	37 (22,6%)	14 (11,0%)	3 (1,8%)	-	-
Планування навчально- трудової діяльності	До експ.	42 (33,1%)	68 (53,5%)	63 (49,6%)	43 (26,2%)	14 (11,0%)	28 (17,1%)	8 (6,3%)	25 (15,2%)
	Після експ.	78 (61,4%)	95 (57,9%)	43 (33,9%)	49 (29,9%)	6 (4,7%)	16 (9,8%)	-	4 (2,4%)
Виконання навч.-виробн. завдань з використанням набутих практичних умінь і навичок	До експ.	59 (46,5%)	83 (50,6%)	43 (33,9%)	62 (37,8%)	23 (18,1%)	15 (9,1%)	4 (3,1%)	2 (1,2%)
	Після експ.	78 (61,4%)	131 (79,9%)	41 (32,3%)	28 (17,1%)	8 (6,3%)	5 (3,0%)	-	-
Самоконтроль	До експ.	35 (27,6%)	57 (44,9%)	53 (41,7%)	49 (29,9%)	25 (19,7%)	37 (22,6%)	14 (11,0%)	21 (12,8%)
	Після експ.	69 (54,3%)	84 (51,2%)	38 (29,9%)	55 (33,5%)	13 (10,2%)	19 (11,6%)	7 (5,5%)	6 (3,7%)

Розвиток професійної самостійності, кмітливості відбувається успішніше, коли в процесі навчання і праці перед учнями ставляться такі виробничі завдання, розв'язати які відомим способом не вдається, і залишається шлях пошуку. Особливо яскраво професійна самостійність і творча активність проявлялися в учнів ПТУ художнього профілю, коли є закладена основа загальних і спеціальних технічних знань, уявлень про

естетичний ідеал і шляхи його досягнення, досить добре вироблені професійні вміння і навички, розвинутий естетичний смак і вмотивоване бажання досягти досконалості у розвитку культури праці. Інтегрованим показником культури праці в даному випадку виступає ставлення до естетики праці. Завдяки впровадженню методики ФКП у ставленні до естетики праці учнів ПТУ художнього профілю відбулися помітні зміни.

1. Блонский П. П. Трудовая школа. – М.: Педагогика, 1976. – 249 с.
2. Возрастная и педагогическая психология: Учебное пособие для студентов пединститутов по спец. № 2121 "Педагогика и методика начального обучения". – М.: Просвещение, 1984. – 256 с.
3. Інформаційний збірник міністерства освіти і науки України. – 2002. – № 12. – 32 с.
4. Кон И. С. Психология старшеклассника. – М., 1980. – 65 с.
5. Педагогика: Курс лекций / Под общ. ред. Г. И. Щукиной. – М.: Просвещение, 1996. – 648 с.
6. Тхоржецький Д. О. Місце та завдання трудового виховання в системі трудового виховання школярів // Трудова підготовка в закладах освіти України. – 1995. – № 1. – С. 6-8.
7. Фрейтаг И. П. Урок технологического труда в начальных классах: Пособие для студентов-заочников 3 курса фак. педагогики и методики нач. обучения пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1990. – 64 с.
8. Чебышева В. В. Психология трудового обучения: Методическое пособие для средних проф.-техн. училищ. – М.: Высшая школа, 1983. – 182 с.
9. Шацкий С. Т. Педагогические сочинения: В 4 т. – Т. 1. – 395 с.
10. Dilsi rozvoj ceskoslovenske vyhovne vzdavaci soustavy. Dil. 1: Projekt a duvodova Sprava; Dil. 21: Dilci projekty. – Praha: SPN, 1976.

Стаття надійшла до редакції 20.11.2003

В. Ковальчук

**Формирование самостоятельности
как компонента культуры труда**

Рассматриваются основные пути формирования самостоятельности учащихся профессионально-технических училищ как компонента культуры труда.

V. Kovalchuk

On Forming Independence as a Component of Labor Culture

The main ways of forming independence as a component of labor culture of vocational school pupils are considered in the article.